

Ринок фінансово-банківських послуг

Теодора ДІМІТРОВА

**ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА БОЛГАРІЇ –
ВИКЛИК ДЛЯ ФІНАНСОВОЇ ПОЛІТИКИ
КРАЇНИ**

Резюме

Світова фінансова та економічна криза на початку цього століття призвела до певних катаклізмів та руйнівних ефектів у фінансовій політиці уряду. Зростання дефіциту держбюджету, стрімке нераціональне погіршення основних макроекономічних показників, які визначають «пульс» національної та світової економіки, знову і знову приводять до перегляду масштабів тіньової економіки.

Наявність тіньової економіки являється показником недовіри до фінансової політики уряду та неефективності національної економічної політики. Водночас тіньова економіка негативно впливає на економічне зростання, продуктивність праці, конкурентоспроможність, економічну та фінансову політику країни.

З деяких причин, незважаючи на важливість та складність цієї проблеми, ми все ще не маємо адекватної стратегії для успішної протидії їй у довгостроковій перспективі. У цьому контексті основною метою нашого дослідження є аналіз обсягів та основних питань тіньової економіки, її основних проявів у Болгарії, а також спроба запропонувати способи її мінімізації.

© Теодора Дімітрова, 2012.

Дімітрова Теодора, доцент, Економічна академія ім. Д. А. Ценова, м. Свіштов, Болгарія.

Ключові слова

Реалізація тіньової економіки, тіньова економіка, фінансова політика країни, фінансова та економічна криза.

Класифікація за JEL: H30.

Непостійність темпів економічного зростання в останні роки призвело до серйозних порушень в управлінні рухом грошових потоків суб'єктів економічної діяльності. Тим часом, періодичне порушення рівноваги в системі державного та корпоративного фінансування, яке супроводжується поганим становищем у державному секторі та негативними тенденціями основних економічних показників, логічно призводить до виникнення й існування тіньової економіки.

У цьому аспекті аналізи можуть базуватися на різноманітних дослідженнях¹, які вказують на те, що частка тіньової економіки у світі коливається від 10 до 12 % від ВВП обсягом близько 10 трильйонів доларів США та 1,8 мільярдів працівників. Згідно з даними Організації з Економічної Співпраці та Розвитку (OECD)², половина світового працездатного населення працює поза офіційним сектором економіки, і, за прогнозами, ця кількість у перспективі зростатиме до 70 % у 2020 році. Очевидно, порівняно з формальною економікою, темпи росту тіньової економіки зростають швидше, ніж темпи росту світового ВВП. Хоча вищезазначені дані є приблизними, вони вказують на те, що тіньова економіка є другою у світі після економіки США. У зв'язку з цим, згідно з даними ООН³, тіньова економіка сама по собі, як частина тіньової економічної практики, формує дохід у 2,1 трильйона доларів США (3,6 % від світового ВВП), вона посідає місце серед 20 найбільших економік світу і прирівнюється до економіки Великобританії.

¹ Для детальнішої інформації: Център за изследване на демокрацията, «Скритата икономика в България», 2004; Schneider, F., Buehn A., Shadow Economies and Corruption All Over the World: Revised Estimates for 120 Countries, University of Linz, Austria; Technische Universität Dresden, Germany, 2009; United Nations edition, World Economic and Social Survey: In Search of New Development Finance 2012

² <http://www.csd.bg>.

³ Видання ООН, Світовий економічний та соціальний огляд: у пошуку нових тенденцій розвитку фінансів 2012.

У країнах третього світу тіньова економіка в середньому перевищує 30 %, а у країнах з перехідною економікою становить приблизно 25 % від їхнього ВВП⁴. Деякі дослідження в ЄС⁵ вказують на те, що розмір тіньової економіки у країнах-членах ЄС коливається від 8 % до 32 % з послідовним її зростанням до того, як розпочалася фінансова економічна криза. У середньому обсяг тіньової економіки в ЄС становить приблизно 20 % від ВВП (приблизно 2 трильйони EUR). Залежно від методики оцінювання, що використовується, тіньова економіка в Болгарії в період, зазначений у дослідженні (до початку переходу до ринкової економіки), становить від 10 % до 37 % від ВВП країни.

У зв'язку з цим, не важко дійти висновку, що, коли частка тіньового сектора досягає певного рівня – близько 50 % від ВВП, її вплив на національну економіку робить її ключовим фактором, який регулює виробництво та розподіл національного продукту. Таким чином, вирішення соціально-економічних проблем, що виникають як наслідок феномену «тіньової економіки», вважається дуже важливим у фінансовій політиці кожної країни.

Незважаючи на актуальність вищезазначених питань, ми не можемо говорити про раціональну стратегію їх вирішення. Без сумніву, це дослідження не може охоплювати всіх питань, пов'язаних із тіньовою економічною практикою в Болгарії, та пояснювати її вплив на фінансову політику уряду. Тому, виходячи з вищезазначеного, основною метою цієї статті є аналіз основних параметрів тіньової економіки, висвітлення проблем, пов'язаних із нею та визначення способів мінімізації її зростання.

Теорія та практика визначає два основних компоненти економіки, формальний та неформальний (тіньовий) (див. рис. 1). «Тіньова економіка» охоплює всю економічну діяльність, яка може бути легальною чи нелегальною, але не є включеною до офіційної статистики відповідної державної влади. Тіньова економічна практика – це феномен, присутній як і у світовій, так і в національній та регіональній економіках, він визначає наявність давніх проблем у соціальній сфері. Незважаючи на різноманітні прояви тіньової економіки, основні причини для її існування – це недостатнє регулювання, неефективний державний контроль, погане державне управління, злочинність тощо. Вони значно впливають на політичний, соціальний та економічний розвиток держави.

Очевидно, що в національній та світовій економіках існують спеціальні, характерні сектори, де тіньова діяльність негативно впливає на економіку загалом. Це так званий грошовий сектор (що займається перебігом грошових коштів), де, за відсутності жорсткого контролю, тіньова економічна практика негативно впливає на соціально-економічну систему загалом. Наступний се-

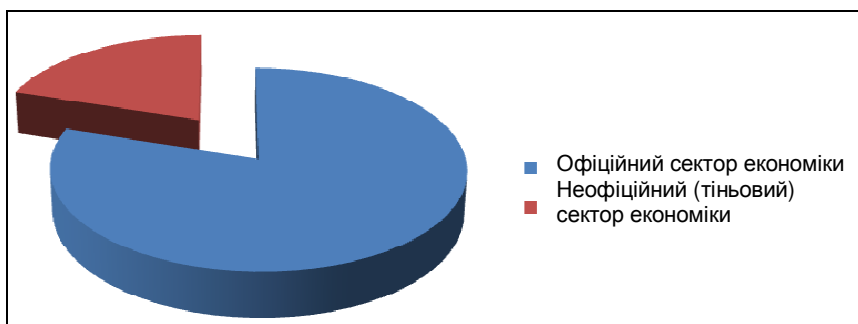
⁴ http://www.nationsonline.org/oneworld/third_world.htm.

⁵ Для детальнішої інформації: Schneider, F., «Size and Development of the Shadow Economy of 31 European and 5 other OECD Countries from 2003 to 2011», 2011

тор – це право власності на кошти тіньової економічної діяльності чи легалізація доходів, які формуються внаслідок такої діяльності переважно в секторах торгівлі та постачання, нерухомості, виробництва і видобування сировини, будівництва, сільського господарства, оренди державного майна тощо. Закордонний сектор економіки є особливо чутливим до впливу тіньової економіки, коли йдеться про легалізацію незаконних доходів. Успіх тіньової економічної діяльності залежить від особливих характеристик ринку товарів та послуг, на який мають вплив наявні «сірий», «чорний» та натуральний аспекти тіньової економіки (незаконне ухилення від сплати податків, ухилення від сплати внесків у систему соціального страхування, контрабанда тощо).

Рисунок 1

Економічні компоненти

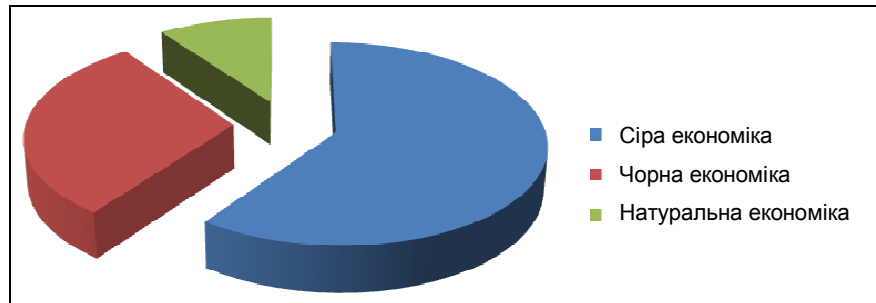

Літературні джерела⁶, що висвітлюють питання тіньової економіки, використовують такі поняття, як «тіньова економіка», «незаконна економіка», «незареєстрована економіка», «сіра економіка», «чорна економіка», «підпільна економіка» тощо, які є свого роду словами-синонімами. Однак дослідники розглядають три основних форми тіньової економіки – натуральну, чорну і сіру економіки (див. рис. 2).

⁶Для детальнішої інформації: Buehn, A., Schneider F., «Corruption and the Shadow Economy: A Structural Equation Model Approach» IZA DP No. 4182, 2009; Куманова А., Манолов В., Понятието «скрита икономика» – основни подходи при неговото статистическо обхващане, сп. Статистика, бр.2/1996 г.; Garcia-Bolivar, O., «Informal economy: is it a problem, a solution or both? The perspective of the informal business», 2006.

Рисунок 2

Форми тіньової економіки

Офіційна економіка охоплює легальну та офіційно зареєстровану діяльність на протигагу «чорній економіці», яка охоплює всю незаконну діяльність. «Сіра економіка» належить до такої економічної діяльності, яка, незважаючи на те, що законна, є неофіційною, несанкціонованою, незареєстрованою. Натуральна економіка включає законну, але незафіксовану (незарєєстровану) економічну діяльність. Тому тіньова економіка поділяється на «натуральну», «чорну» та «сіру» економіки, в яких економічна діяльність офіційно не фіксується, причому домінує частка сірої економіки.

Звична сіра економічна діяльність співвідноситься з незадекларованими доходами при ухиленні від сплати податків, незареєстрованими контрактами на працевлаштування для працівників, щоб уникнути сплати податку на доходи громадян та корпоративного податку, ухилення від сплати митного збору, ухилення від сплати внесків у систему соціального страхування, відсутність звітності та реєстрації економічної діяльності тощо. Масштаб тіньової економіки охоплює незаконну діяльність, а саме виробництво та розподіл продуктів і послуг, заборонених законом, а також виробничу діяльність, яка загалом дозволена законом, але яку виконують несанкціоновані суб'єкти діяльності (наприклад, організація клубів для азартних ігор без ліцензії, виробництво та продаж неліцензованих аудіо- та відео-копій, друкованих видань, обладнання тощо). Неважко побачити, що ядро сірої економіки сягає своїми витокami чорної економіки. Чорна економіка здебільшого пов'язана з транспортуванням наркотиків та проституцією.

Натуральна економіка⁷ охоплює виробництво товарів та послуг особистого споживання в секторі домашнього господарства (технічне обслугову-

⁷ Для детальнішої інформації: www.csd.bg/fileSrc.php?id=10423.

вання, ремонт рухомого та нерухомого майна, домашнє виробництво продуктів харчування та інша діяльність, яка базується на використанні домашнього господарства), яке не орієнтується на ринок, не обкладається податками і не піддається звітності. Незважаючи на потенційні ризики цієї прихованої, тіньової практики, факт її існування свідчить про те, що в деякій мірі вона вважається нормальною. В умовах глобальної фінансової та економічної кризи натуральна економіка в Болгарії вважається соціальною, сіра – пов'язана з бізнесовою діяльністю, а чорна – з кримінальною.

Зростання неформальної економіки є результатом неефективності легальної (законної) економіки та державної влади. Її незаконна природа посилює соціально-економічні проблеми, тому що сприяє витоку коштів з державного сектора, формує виникнення ринку нелегальної робочої сили, непрозорої конкуренції, сприяє зростанню ринкових ризиків. Усе вищезазначене призводить до формування негативного іміджу країни в очах іноземних партнерів, посилює злочинність та корупцію.

Очевидно, що існування тіньової економіки виникає під впливом певних економічних, адміністративних та соціальних чинників. Основною причиною існування тіньової економічної діяльності є незареєстрований дохід (ухилення від сплати податків), який супроводжується ухиленням від уплати внесків на соціальне забезпечення, відсутністю правового регулювання, рівнем компетентності державного управління, державною політикою, неефективним державним контролем. Аналізуючи різноманітні спеціалізовані джерела⁸ в цій сфері, бачимо, що тіньова економіка є наслідком виникнення перешкод при проникненні на ринок. Зіткнувшись із сильною конкуренцією та жорсткими вимогами, які є необхідними для ведення офіційно економічної діяльності, деякі суб'єкти економічної діяльності вирішують ризикнути та піддатися тіньовій економічній діяльності.

Високий рівень безробіття є ключовим фактором для існування тіньової економіки і руйнує показники ринку праці. Випадки найму на роботу працівників без охоплення системи соціального забезпечення чи працевлаштування з мінімальною заробітною платою, а також працевлаштування на повний робочий день чи тимчасове працевлаштування без укладання трудового контракту (з роботодавцем, який приховує реальну кількість працівників), подача недостовірної інформації щодо діяльності та отриманих доходів після виплати вищої заробітної плати, ніж формально задекларовано та офіційно зареєстровано, приховування форми працевлаштування через укладання контрактів на інші види робіт тощо. У більшості випадків основною причиною приховування реальної форми працевлаштування є бажання працівника та

⁸ Для детальної інформації: Център за изследване на демокрацията, «Скритата икономика в България», 2004; Schneider, F., Buehn A., Shadow Economies and Corruption All Over the World: Revised Estimates for 120 Countries, University of Linz, Austria; Technische Universität Dresden, Germany, 2009; United Nations edition, World Economic and Social Survey: In Search of New Development Finance 2012.

роботодавця уникнути сплати обов'язкових податкових платежів і внесків у систему соціального страхування. Фактично, в офіційному звіті роботодавців не вказано дійсної кількості найманих працівників, трудові контакти не підписують (працівників наймають на роботу шляхом укладання неофіційних трудових договорів, у яких передбачено розмір зарплати та трудові обов'язки), безробітних, які не мають права на компенсацію, наймають на роботу без укладання договору найму на роботу та за мінімальну зарплату. Інші види приховування інформації щодо найму на роботу – це порушення урядових стандартів і положень (мінімальна зарплата, охорона праці, робочий час), а також відсутність реєстрування найманих працівників шляхом заповнення відповідних адміністративних документів.

Фактично, тіньова економіка охоплює деякі негативні наслідки економічної кризи, такі як високий рівень безробіття та низький рівень доходів. Щодо позитивних наслідків, то тіньовий сектор економіки сприяє її динаміці та ефективності, підвищує рівень конкурентоспроможності та обмежує державне втручання в економіку. Більш того, неформальна економіка робить внесок у створення ринків та сприяє зростанню фінансових ресурсів економічних суб'єктів. Ці факти свідчать не лише про позитивний ефект від тіньової економічної діяльності. Суб'єкти тіньової економічної діяльності не можуть офіційно зареєструвати результати своєї фінансової діяльності, тому й отримують лімітовану кредитну вірогідність. Більш того, їм потрібно обережно обирати бізнес-партнерів. Інший факт, який заслуговує на увагу, свідчить про те, що тіньова економічна діяльність має стосунок до додаткових витрат, оскільки потребує кваліфікованого персоналу та збереження паралельно системи бухгалтерського обліку. У цій ситуації кожен суб'єкт повинен звернути увагу на потенційний ризик від державних санкцій, що означає додаткові витрати. Більш того, тіньова економічна діяльність обмежує доступ тіньових економічних суб'єктів до державної служби.

Відомо, що тіньова економічна діяльність має значний вплив на економічне зростання, продуктивність, конкурентоспроможність, економічну та фінансову політику держави. Тіньова економіка може бути індикатором дефіциту довіри в чинному соціальному устрої, правилах управління формальною економікою, а також відсутності підтримки з боку офіційних інституцій для економічних суб'єктів. Усе вищезазначене може бути передумовою для зростання обсягів тіньової економічної діяльності. Прихована (тіньова) економічна діяльність призводить до зменшення доходів держбюджету⁹, що не дає змоги урядові забезпечувати хорошу якість державної служби – охорону здоров'я, освіту, захист державної безпеки, соціальний захист, суспільний порядок та справедливість, розвиток інфраструктури тощо. Поза сумнівом, не можна ігнорувати той факт, що велика частина доходу, спрямованого в

⁹ Для детальнішого аналізу див. рисунок 6 / част. II, що базується на даних з: www.epp.eurostat.ec.europa.eu.

неформальну економіку, фактично вливається у формальну, створюючи вартість.

Як наслідок, незабаром тіньова економіка матиме позитивний вплив на економічну систему загалом – це додаткові ресурси, що не підлягають оподаткуванню, й інвестиції та споживання, які можуть стимулювати економічне зростання. Тіньова економіка також забезпечує певний рівень споживання товарів і послуг за доступними цінами, що знижує рівень інфляції. З іншого боку, незважаючи на це, виникають труднощі, пов'язані з легалізацією доходів, які генерує неформальна економіка. Певну кількість цих доходів переносять за кордон, а ту частину, що залишається в країні, успішно застосовують у формальній економіці й більше використовують для імпорту товарів і послуг, ніж для домашнього вжитку. Як наслідок, у довгостроковій перспективі тіньова економічна діяльність негативно впливає на соціальний розвиток і національну економіку. У зв'язку з цим тіньова економіка розглядається як частина еволюційного процесу, який призводить до підвищення динаміки економічного та соціального розвитку. З іншого боку, у довгостроковій перспективі суспільство може не допустити невиконання її положень, тенденція до зростання рівня тіньової економіки – це попереджувальний знак наростання протидії чинному державному регулюванню підприємницької діяльності.

Тіньову економіку характеризують за допомогою різноманітних методів дослідження. Прямі методи¹⁰ зазвичай використовують на мікроекономічному рівні, вони базуються на інформації про окремі економічні суб'єкти, залучені до тіньової економічної діяльності. Широковживаний (універсальний метод) охоплює огляд тіньової економічної діяльності, забезпечуючи інформацією про затверджені обов'язки щодо тіньової економічної діяльності та її суб'єктивне оцінювання. Прямі методи охоплюють огляд бюджету часу з інформацією про час, який люди витрачають на виконання різного виду діяльності, у тому числі офіційну роботу та незареєстровану економічну діяльність. Перевірка правильного нарахування податків також належать до прямих методів, які характеризують тіньову економіку. Вони визначають різницю між зареєстрованими доходами та фактичними доходами, визначеними за допомогою перевірки.

Непрямі методи¹¹ базуються на макроекономічних показниках, які визначають обсяг тіньової економіки. Вони оперують офіційною інформацією про рівень та динаміку різноманітних природних вартісно-орієнтованих економічних показників з метою оцінювання розміру, динаміки та структури тіньової економіки. Широковживані непрямі методи дають оцінку тіньовій економіці через споживання електроенергії, грошово-кредитні підходи до визначення взаємозв'язків між грошовим обігом, ВВП, статистикою тощо. Існують економічні моделі, які демонструють динамічні взаємозв'язки між множинни-

¹⁰ www.minfin.bg/document/9726.

¹¹ Там само.

ми змінними величинами та обсягом тіньової економіки через використання показників. Непрямі методи представляють зведені кошторисні розрахунки обсягу тіньової економіки, але не дають оцінки її масштабам, структурі та тенденціям.

У дослідженні, опублікованому Європейською Комісією¹² (ЕС), у якому йдеться про рівень порушення податкового законодавства та ухилення від сплати податків у 27 країнах-членах ЄС у 2011 році, зазначено, що Болгарія посідає перше місце серед країн з «незарєєстрованою (тіньовою) економічною діяльністю», обсяг якої становить 32,3 % від ВВП. Згідно з вищезазначеним, обсяг тіньової економіки в Болгарії можна порівняти з аналогічним у Румунії, Литві та Естонії, де він становить 30 % від ВВП та є далеким від рівня ЄС у 19,2 %.

Для порівняння, Греція з її дестабілізаційною економікою посідала дев'яте місце у 2011 році з обсягом тіньової економічної діяльності 52,2 мільярдів євро (24,3 % від ВВП). У переліку країн-членів ЄС в Австрії найнижчий рівень тіньової економічної діяльності (7,9 % від ВВП), за нею йдуть Люксембург та Нідерланди – нижче від 10 % від ВВП. На рисунку 3 відображено розмір та масштаби тіньової економічної діяльності в певних країнах-членах ЄС.

Що стосується ситуації в Болгарії, то економічна криза вплинула на динаміку тіньової економіки в цій країні. У період до 2008 року спостерігалось поступове, але стійке її зниження в усіх проявах (див. рис. 4), яке контролювалося моніторинговою системою європейської тіньової економіки – від 35,9 % у 2003 році до 32,1 % від ВВП у 2008 році. Внаслідок світової економічної та фінансової кризи відновлення офіційної економічної діяльності у 2009 році спричинило незначне зростання обсягів тіньової економічної діяльності до 32,5 %. Ця тенденція продовжувалася у 2010 році, коли обсяг тіньової економічної діяльності сягнув 32,6 % від ВВП, та реверсувалася у 2011 році (32,3 %).

Незважаючи на економічний спад у Болгарії у 2011 р., ця країна посідає перше місце в ЄС за тіньовою економічною діяльністю. Більш того, зі вступом до ЄС рівень неформальної економіки становив 32 % від ВВП, порівняно із середнім у ЄС, який становив нижче від 20 %. Неформальна економіка в Болгарії в 2011 році досягла третини свого ВВП, а це означало, що понад 20 мільярдів болгарських левів були незадекларованими. Хоч у Болгарії спостерігаються найнижчі податкові ставки, рівень її тіньової економічної діяльності залишається високим за відсутності взаємної згоди економічних суб'єктів бути учасниками офіційної економічної діяльності.

¹² Для детальнішої інформації: Європейська Комісія, Звернення Комісії до Європейського парламенту, на Зібранні щодо прийняття конкретних рішень про боротьбу з порушенням податкового законодавства та ухиленням від сплати податків щодо до країни третього світу, 27/06/2012.

Рисунок 3

Тіньова економічна діяльність у країнах-членах ЄС у 2011 році (% від ВВП)¹³

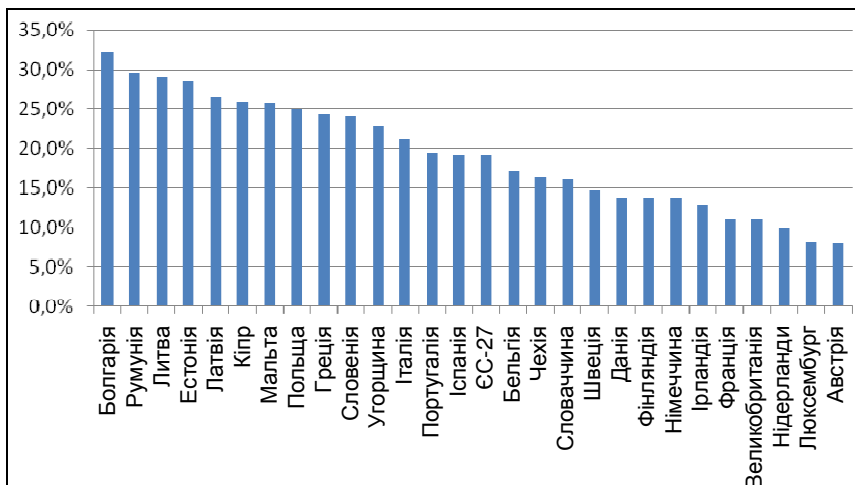
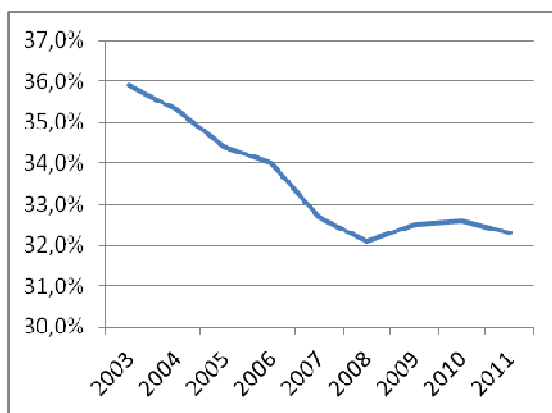

Рисунок 4

Тіньова економічна діяльність у Болгарії, 2003-2011 роки (% від ВВП)¹⁴

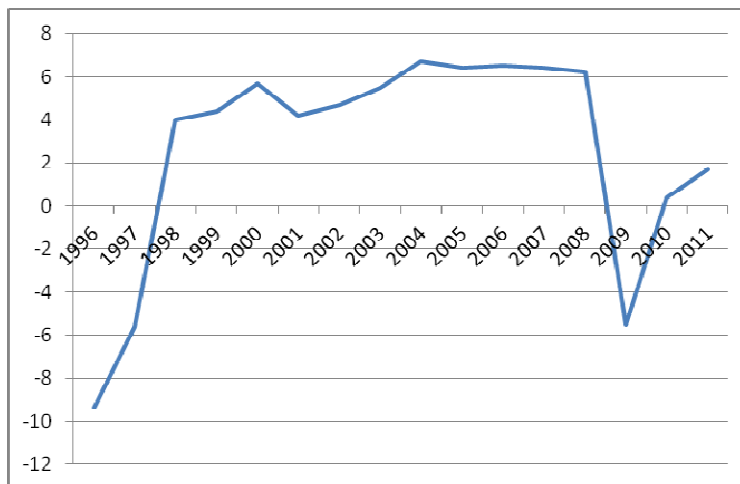
¹³ Рисунок базується на інформації, узятій з Schneider, F. (2011), «Обсяг та розвиток тіньової економічної діяльності від 2003 до 2012 років: декілька нових фактів».

¹⁴ Рисунок базується на інформації, узятій з Schneider, F. (2011), «Обсяг та розвиток тіньової економічної діяльності 31 Європейської та 5 інших країн ОЕСР у період 2003–2011 років».

Світова фінансова та економічна криза на початку століття негативно вплинула на економічне зростання в Болгарії (див. рис. 5) з темпами економічного розвитку в період 2008–2009 років, подібними до темпів 1997–1998 кризових років у випадку ВВП. Період до 2008 року характеризувався зростанням, у вартісному вираженні доходів держбюджету, іноземного інвестування, що автоматично позначалося на зростанні зайнятості економічно активного населення понад 70 % у період 2007–2008 років. У результаті кризи у 2009 році доходи держбюджету Болгарії знизилися (див. рис. 6). Це тривало до 2011 року, коли вони ледве становили понад 30 % від ВВП країни. Кількість операцій, пов'язаних із зовнішньою торгівлею, також знизилася внаслідок кризи, здебільшого у випадку обсягів експорту Болгарії. Відсутність стабільності в банківському секторі призвела до різкого спаду в кредитуванні наприкінці 2008 року.

Рисунок 5

Економічне зростання Болгарії, 1996–2011 роки (% від ВВП)¹⁵

Важка економічна ситуація в Європі, соціально-економічна політика уряду, підвищення рівня безробіття в Болгарії (див. рис. 7) – це чинники, що сприяли збільшенню частки неформальної зайнятості населення (випадкова тимчасова робота).

¹⁵ Рисунок базується на даних з www.epp.eurostat.ec.europa.eu.

Рисунок 6

Доходи держбюджету Болгарії в період 1995–2011 років (% від ВВП)¹⁶

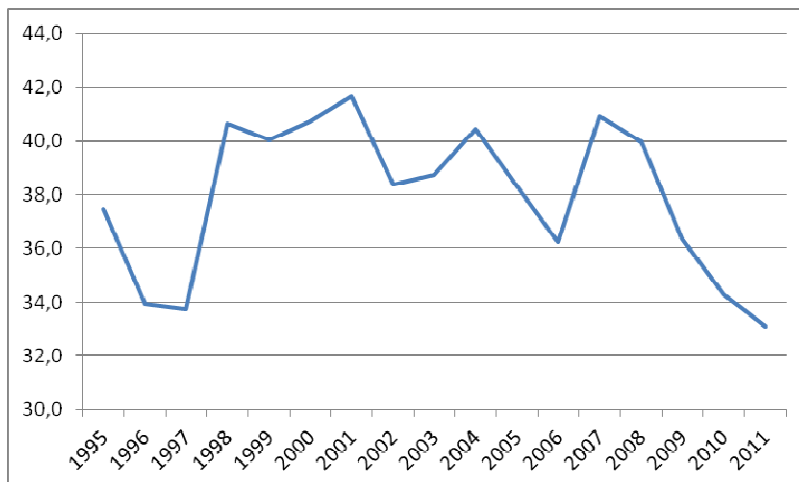
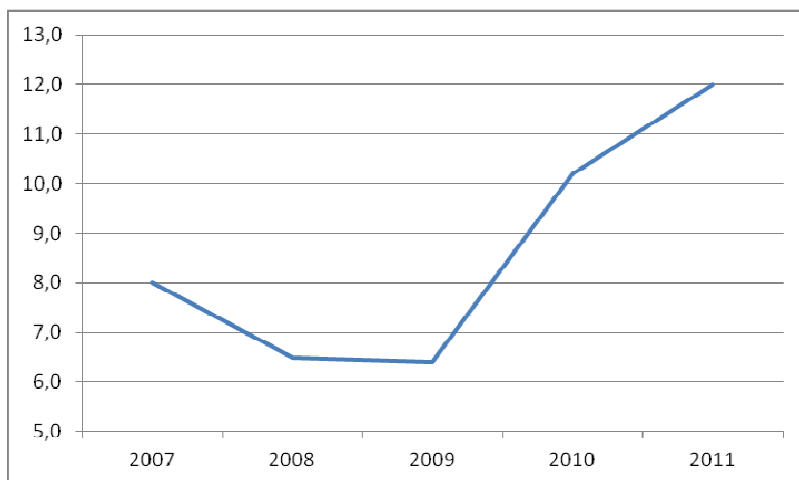

Рисунок 7

Рівень безробіття в Болгарії в період 2007–2011 років (активна частина населення від 15 років)¹⁷

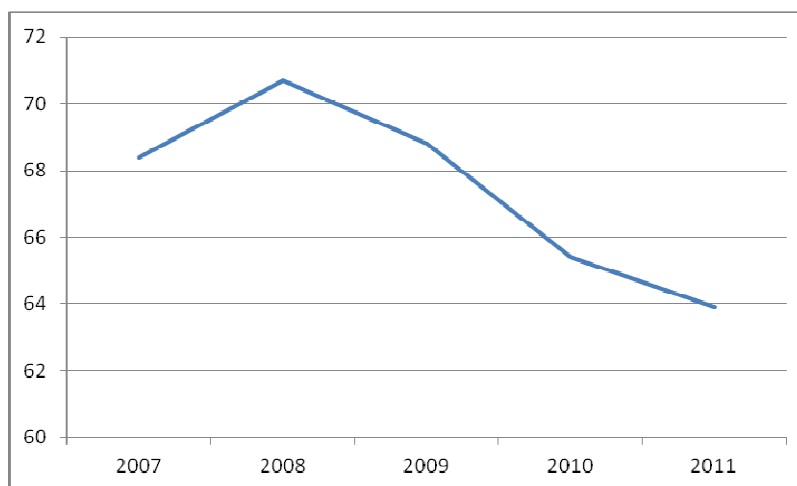
¹⁶ Рисунок базується на даних з www.epp.eurostat.ec.europa.eu.

¹⁷ www.nsi.bg.

Нині існує чимало свідчень того, що трудові та капітальні ресурси в Болгарії використовують неефективно, що підтверджується існуванням тіньової економіки. У 2011 році рівень зайнятості населення різко зріс до 64 % (див. рис. 8), а офіційний рівень безробіття подвоївся і сягнув понад 12 % у першій половині 2012 року. На основі офіційної зайнятості населення та статистики рівня безробіття ми можемо стверджувати, що понад 20 % економічно активного населення працює у сфері тіньової економіки, а це негативно впливає на відновлення економіки на зниження рівня безробіття.

Рисунок 8

Рівень зайнятості населення в Болгарії в період 2007–2011 років (активна частина населення від 15 років)¹⁸

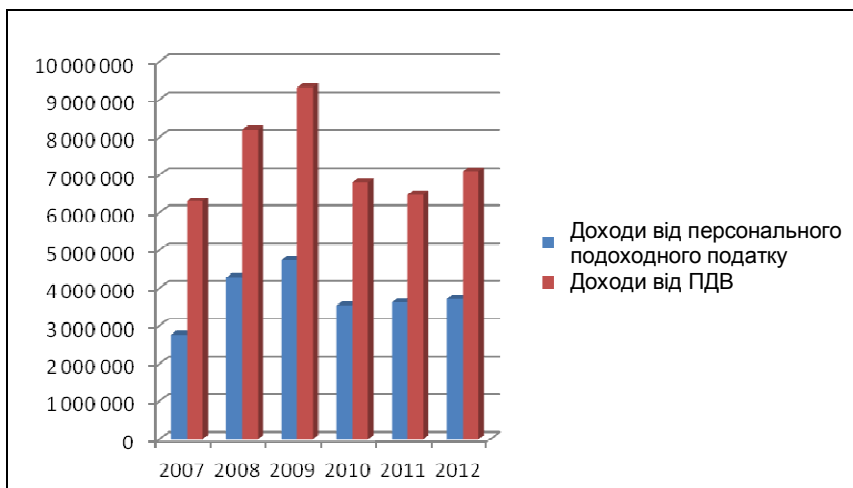
Практика підтверджує, що в певних секторах бізнес Болгарії звертається до тіньової економіки, аби вижити в економічну кризу. Тіньову політику Болгарії потрібно суворо контролювати, для того щоб попередити її руйнівну силу. Не враховуючи розбіжності в методах, що застосовуються, розмір тіньової економіки коливається в межах 10 % та 35 % від ВВП, впливаючи здебільшого на такі сектори, як будівництво, туризм, охорона здоров'я, сільське господарство та сфера послуг, у меншій мірі маючи вплив на сектор ви-

¹⁸ Див. детальніше: www.epp.eurostat.ec.europa.eu.

робництва, текстильну промисловість, транспорт¹⁹. Поряд з таким феноменом, як корупція, сіра економіка в Болгарії продовжує зростати – цей факт підтверджується в Законі Державного Бюджету (2007–2012)²⁰, у якому очікувані доходи від подорожного податку (корпоративного чи індивідуального), ПДВ (див. рис. 9) демонструють невідповідності між доходами економічних суб'єктів та їхніми витратами на споживання. Тому ми можемо припускати, що додаткові ресурси для споживання покриватиме тіньова економіка, очікується, що ринок праці в тіньовому секторі зростатиме.

Рисунок 9

Бюджетні доходи (подорожний податок і ПДВ), згідно із Законом Державного Бюджету 2007–2012 (у болгарських левах)²¹

Внаслідок недосконалого правового регулювання, корупції, неефективного урядового контролю, недосконалого державного управління, відсутності штрафів за незаконну економічну діяльність, неефективної юридичної системи, наявності організованої злочинності, відсутність довгострокової уря-

¹⁹ Для детальнішої інформації: «Скрита економіка в Болгарія», Центр за дослідження на демократія, 2004.

²⁰ www.minfin.bg.

²¹ Для детальнішої інформації: www.minfin.bg.

дової політики для запобігання тіньовій економічній діяльності та інші фактори, у державі спостерігається існування тіньової економіки. Згідно з дослідженнями²², проведеними Світовим банком серед болгарських компаній у 2007 році, тіньова економіка виступає основним бар'єром для корпоративного інвестування в Болгарії.

Методи, які використовують для оцінки тіньової економіки в Болгарії, базуються на припущенні, що незареєстрована економічна діяльність охоплює всі касові операції, які проводять з метою уникнення податкових зобов'язань. Вони демонструють приблизне уявлення про структуру тіньового сектора та важливість різних аспектів проблеми – незареєстрованого доходу, грошових обігів, робочої сили, продажу продуктів домашнього виробництва тощо. Загалом, жоден з методів оцінки тіньової економіки (заснованих на системі національних розрахунків, споживанні електроенергії та процесі, відомому як «метод дзеркальної статистики» etc.) не може забезпечити абсолютно точну оцінку частки неформального сектору, а тільки дає смутне уявлення про частку незареєстрованої економіки та дає змогу контролювати динаміку проблеми.

Один із показників, який найчастіше використовує Національний Інститут Статистики (НІС) для оцінки тіньової економіки, – це частка незареєстрованого ВВП у вартості офіційного індексу. Цей показник підлягає моніторингу з початку перехідного періоду, а результати, опубліковані НІС, демонструють той факт, що тіньова економіка існувала в Болгарії в період з 1990 до 2010 років²³ (див. рис. 10).

Оскільки дані Національного Інституту Статистики охоплюють тіньову економіку в національних розрахунках лише частково, його дослідження чітко вказують на те, що неформальна економіка є викликом для економічного розвитку Болгарії. Розмір тіньової економіки в Болгарії, зареєстрований національною статистикою в період з 2000 року, коливався в межах 30 % (32,2 % у 1990 році, 34,4 % у 1996 році, та 30 % від ВВП у 1998 році) та йшов на спад. У період 2001–2002 років рівень неформальної економіки, визначений експертами НІС, становив 14,7 % від ВВП, після чого він помірно зростав до 14,8 % у 2003 році, а від 2004 до 2010 років рівень тіньової економіки в Болгарії безперервно знижувався від 2,8 та 4,8 % у 2005 році (14,8 %) до 2010 року (від 10 до 12 %.) Згідно з оцінками Національного Інституту Статистики, рівень тіньової економіки в Болгарії в період 1998–2010 років знизився до 20 %.

На відміну від НІС, у 2010 році організація роботодавців зареєструвала рівень тіньової економіки в розмірі 50–60 % від ВВП. Невідповідність у цих розрахунках зумовлено тим фактом, що НІС реєструє вартість товару в бол-

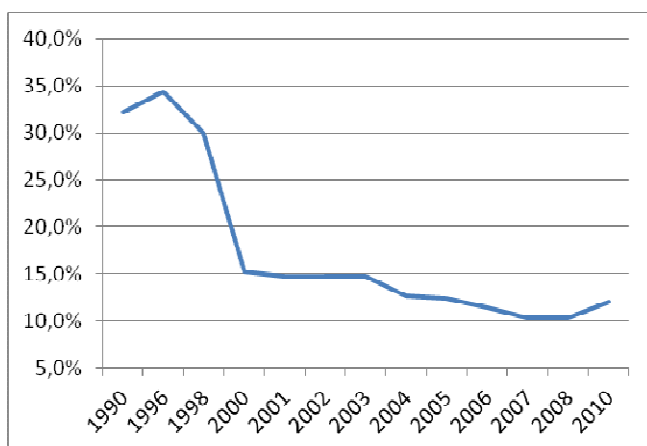
²² Для детальнішої інформації: Център за изследване на демокрацията, «Динамика на скритата икономика в България по време на криза», 2011

²³ Див: www.nsi.bg; www.epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics.

гарських левах відносно ВВП у неформальному секторі економіки, тоді як різноманітні організації роботодавців, організації NGO здебільшого проводять дослідження, орієнтовані на спеціальні фактори.

Рисунок 10

Тіньова економіка в Болгарії в період 1990–2010 років, згідно з даними НІС (% від ВВП)²⁴

У цьому контексті Національний Центр «Business to the Rules» опублікував зведений індекс «Business to the Rules»²⁵, де зазначено, що частка офіційної економіки в Болгарії зросла від 63,97 одиниць у 2010 році до 67,40 одиниць у 2011 році²⁶. Загалом, зведений індекс визначає відсоток легального ВВП держави. У 2010 році частка тіньової економіки у країні ледве становила 36 %. Згідно з даними Національного Центру, у таких секторах, як туризм, будівництво, охорона здоров'я, сконцентровано найбільшу частку сірої економіки – близько 70 %. У таких секторах, як машинна інженерія та поштові послуги, – найменшу частку. Індекс у 2011 році відображає спад тіньо-

²⁴ Для детальнішої інформації: www.nsi.bg.

²⁵ У 2008 році Болгарська Асоціація промислового капіталу (BICA) та Національний Центр «Business to the Rules» почали визначати рівень формальної економіки, використовуючи індекс «Business to the Rules». Найкращий метод визначення – це використання досліджень та оглядів, які базуються на думках та оцінках населення та підприємців щодо частки тіньової економіки у країні.

²⁶ <http://www.bica-bg.org/index.php?id=1077&lang=BG>.

вої економіки в Болгарії в секторі роздрібної торгівлі, тоді як у секторі послуг її частка залишається високою. Рівень тіньової економіки сягає 50 % та 60 % у секторах будівництва, туризму та охорони здоров'я, частка в секторах машинної інженерії та поштових послуг залишається низькою (10–12 %).

Розбіжності в рівнях тіньової економіки, визначені індексом «Business to the Rules» та індексом оцінювання НІС, пояснюються тим, що соціологи дають оцінку періодичності появи випадків тіньової (сірої) економічної діяльності частіше, ніж їхній важливості у вартісному вираженні, тоді як НІС оцінює, наскільки ця тіньова (сіра) економічна діяльність може збагатити ВВП країни.

У 2011 році Міністерство Фінансів опублікувало аналіз²⁷, згідно з яким частка сірої економіки в Болгарії, яку визначали за допомогою методу споживання електроенергії, становила приблизно 20 % від ВВП після 2000 року. Згідно з дослідженням²⁸, проведеним консультативною фірмою А. Т. Kearney на прохання Visa Europe, у 2010 році частка формальної економіки становила 37,7 % від ВВП Болгарії. Згідно з дослідженням²⁹, проведеним Tax Research UK (Дослідження податків у Великобританії), близько 12,7 мільярдів євро, чи 35,5 % від ВВП Болгарії в 2009 році не підлягало оподаткуванню, що поставило країну на перше місце в ЄС серед країн з тіньовою економікою. Таким чином, Болгарія не може накопичувати державні доходи, які перевищують витрати бюджету на охорону здоров'я.

У 2008 році Центр Дослідження Демократії (CSD) використав опитування, проведене Vitosha Research, щоб обчислити індекс³⁰ тіньової економіки в Болгарії, який показав, що частка неофіційної економіки у країні становила від 20 до 35 % від її ВВП³¹. Наприкінці 2009 року CSD відзвітував, що найбільший обсяг незареєстрованих доходів на оплату праці спостерігався в секторах послуг та роздрібної торгівлі.

На рисунку 11 показано, що оцінки тіньової економічної діяльності в Болгарії у 2010 році, які базуються на аналізі, проведеному різноманітними інституціями, не є однотайними, а це означає, що використовують різні методи дослідження. Згідно з дослідженнями цих інституцій, частка неформальної економіки в Болгарії широко коливалася (12–37 %) – від 12 %, згідно з

²⁷ <http://bnr.bg/sites/horizont/Shows/Current/BeforeEveryone/Economy/Pages/2710cid.aspx>.

²⁸ Для детальнішої інформації: А. Т. Kearney, *The shadow economy in Europe*, 2011.

²⁹ <http://profit.bg/news/Tax-Research-UK:-40-siva-ikonomika-v-Bulgariya//nid-88658.html>;
<http://www.taxresearch.org.uk/Blog/reading/>

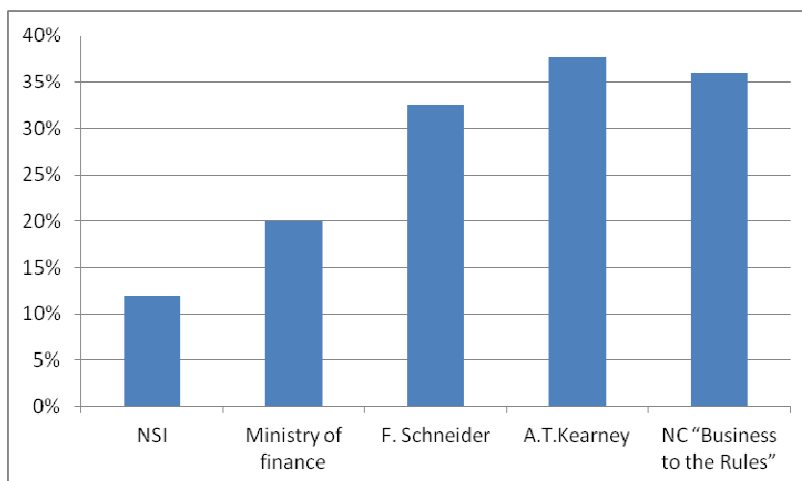
³⁰ У 2002 році Центр Дослідження Демократії (CSD) та соціологічна агенція Vitosha Research визначили індекс тіньової економіки, який супроводжував її в Болгарії в розрахунку на рік, провівши опитування серед населення та економічних суб'єктів.

³¹ Індекс тіньової економіки: <http://www.vitosharesearch.com/artShow.php?id=5486>.

NSI, 32,6 %, згідно з оглядом тіньової економіки у ЄС³², проведеним проф. F. Schneider) до 37,7 %, згідно з консультаційною фірмою A. T. Kearney, та 36,03 %, згідно з Національним Центром «Business to the Rules». Варто відзначити, що рівень тіньової економіки, який визначають, використовуючи методики урядових інституцій, є нижчим, ніж рівень, який визначають приватні інституції. Поза сумнівом, в інтересах уряду показати кращу продуктивність економіки, яку він контролює, до уваги також потрібно взяти значний рівень тіньової економіки у країні.

Рисунок 11

Сіра економіка Болгарії у 2010 році, згідно з дослідженнями різних установ (% від ВВП)³³

Незважаючи на розбіжності між оцінками, очевидно, що в Болгарії відчувається відсутність відповідної політики, яка допомогла б знизити рівень тіньової економіки, а також ефективної системи для оцінювання та визначення її впливу. Тіньова економіка є стримувальним чинником для іноземних

³² Schneider, F. (2011), «Розмір та розвиток тіньової економіки 31 Європейської та 5 країн ОЕСР у період з 2003 до 2011 років»

³³ Рисунок базується на інформації з <http://www.bica-bg.org/index.php?id=1077&lang=BG>; Schneider, F. (2011), «Розмір та розвиток тіньової економіки 31 Європейської та 5 країн ОЕСР у період з 2003 до 2011 років»; A. T. Kearney, Тіньова економіка у Європі, 2011; www.minfin.bg; www.nsi.bg.

інвесторів, оскільки вони вимагають не лише вигідної системи оподаткування та низьких витрат на соціальне забезпечення, а й стабільності, прозорості та вірогідності прогнозування з метою уникнення ризиків і невизначеності. Спостерігається тенденція до зростання внутрішньої заборгованості компанії, яка призводить до ланцюгової реакції та веде багатьох бізнес-суб'єктів до неформальної економічної діяльності. Широко розрекламовані зусилля органів контролю щодо протидії тіньовій економіці та діяльність щодо порушення національного законодавства, пов'язана з незареєстрованою бізнесовою діяльністю, є наочними прикладами, що описують масштабність проблеми, яка постала перед фінансовою політикою уряду. Прийняті контрольні заходи та відсутність, як наслідку, довготривалого ефекту є вагомими аргументами для прийняття альтернативних рішень, тому що неформальна економіка є викликом для економічного розвитку.

Починаючи з 1999 року, у Болгарії впроваджувалися не лише інституційні реформи, а й різноманітні профілактичні заходи для зниження рівня тіньової економіки. Більшість цих заходів обмежувалася змінами в Кодексі Законів про працю та Законом про обов'язкове соціальне забезпечення (беручи до уваги контроль доходів та працевлаштування), Законі про податок на доходи корпорацій та Законі про оподаткування доходів фізичних осіб (беручи до уваги контроль прямого та непрямого інвестування, податок на купівлю та продаж нерухомості). Результатом вищезазначеного є Акт на обмеження платежів готівкою, скасування (анулювання) чинного економічного режиму³⁴, прийняття нижчих податкових ставок та ставок на соціальне забезпечення, а також процедура контролю тощо.

Для порівняння, найкраща міжнародна практика відстоює більш ефективні заходи для боротьби з тіньовою економікою. У цьому контексті, Європейська Комісія (у зверненні³⁵, опублікованому у 2012 році) пропонує серію національних та наднаціональних заходів для боротьби з неформальною економікою, у тому числі покращення адміністративних можливостей для збору податків, введення податкового ідентифікаційного номеру, розробка механізму швидкої реакції щодо махінацій з ПДВ та мінімальні штрафи щодо ухилення від сплати податків та податкових махінацій.

Аналіз тіньової економіки в Болгарії та відсутність ефектів від застосування вищезазначених заходів є вагомими доказами того, що нелегальна економіка все ще залишає вибір для фінансової політики уряду. У зв'язку з цим, відповідальні державні інституції повинні проаналізувати найкращі міжнародні практики у випадку характерних особливостей економіки Болгарії,

³⁴ Для детальнішої інформації: Антикорупционните реформи в България, Център за изследване на демокрацията, 2005.

³⁵ Для детальнішої інформації: ЄВРОКОМІСІЯ, ЗВЕРНЕННЯ КОМІСІЇ ДО ЄВРОПАРЛАМЕНТУ щодо конкретних шляхів подолання ухилення від сплати податків у випадку країн третього світу, 27/06/2012.

розвивати та впроваджувати відповідну ефективну політику боротьби з тіньовою економічною діяльністю країни. Детальніші зусилля країни повинні орієнтуватися на такі пріоритетні напрямки:

- розвиток чіткої та прозорої політики для всіх сфер тіньової економіки разом з оцінкою очікуваних результатів від впровадження проєктів, програм, діяльності та заходів, пов'язаних з нею, потенційних ризиків від їх впровадження;
- розвиток системи контролю над ефективністю та доцільністю політики, дослідження впроваджених програм та діяльності через застосування найкращих практик та ефективних механізмів з метою зниження рівня тіньової економіки;
- прийняття раціональних змін до законів і положень, розробка ефективних механізмів контролю над їх впровадженням та дотримання легальних санкцій;
- оптимізація діяльності державних інституцій та адміністративних органів влади (а також юридичні органи) через систему моніторингу й оцінювання діяльності державної влади та управління на державному та місцевому рівнях, визначення потенційних ризиків, адміністративного та оперативного контролю над діяльністю державної влади;
- покращення якості громадського обслуговування з метою виконання вимог економічних суб'єктів, відновлення довіри в державних установах для ефективної боротьби з неформальною економічною діяльністю та зайнятістю населення в тіньовій економіці;
- постійна взаємодія між державними та економічними суб'єктами з метою створення ефективних державних інституцій, для того щоб зменшити адміністративний тягар на легальну економічну діяльність;
- застосування відповідних інформаційних технологій для контролю над низкою ключових категорій, секторів та сфер національної економіки з метою виявлення економічних суб'єктів, залучених до тіньової економічної діяльності;
- розробка системи стимулів для перетворення неформальної економічної діяльності на формальну.

Висновки. Тіньова економіка є індикатором у випадку відсутності довіри до урядової фінансової політики та неефективності національної економічної політики. Водночас тіньова економічна практика негативно впливає на економічне зростання, продуктивність праці, конкурентоспроможність, економічну та фінансову політику держави.

Обсяг тіньової економіки в Болгарії є викликом для впровадження нової та раціональної державної політики для протидії проявам тіньової економічної діяльності. З іншого боку, у період глобальної фінансової кризи обсяг тіньової економіки зростає. З огляду на це, з метою досягнення потрібних результатів для зменшення проявів тіньової економіки, ми повинні точно оцінити ступінь удосконалення чинних національних положень, ефективність урядової політики та її впровадження державною адміністрацією. Тіньова економіка існуватиме, доки не буде економічно обґрунтовано раціональні очікування економічних суб'єктів.

Література

1. Белев, Б. The Informal Economy in the EU Accession Countries, publ.: Центр за дослідження на демократіята, NBKM, 2012.
2. Куманова А., Манолов В., Понятието «скрита економіка» – основни підходи при неговото статистическо обхващане, сп. Статистика, бр. 2 / 1996 г.
3. Центр за дослідження на демократіята, «Скрита економіка в България», 2004.
4. Центр за дослідження на демократіята, «Антикорупционните реформи в България», 2005.
5. Центр за дослідження на демократіята, «Динамика на скрита економіка в България по време на криза», 2011.
6. A. T. Kearney, The Shadow Economy in Europe, 2011, publ.: A. T. Kearney Inc., 2011.
7. Buehn, A., Schneider F., «Corruption and the Shadow Economy: A Structural Equation Model Approach» IZA DP No. 4182, 2009.
8. EUROPEAN COMMISSION, COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT AND THE COUNCIL on concrete ways to reinforce the fight against tax fraud and tax evasion including in relation to third countries, 27/06/2012.
9. Garcia-Bolivar O. E. «Informal economy: is it a problem, a solution or both? The perspective of the informal business», Northwestern University School of Law, Law and Economics Papers, USA, 2006
10. Schneider, F. (2011), «Size and development of the Shadow Economy from 2003 to 2012: some new facts»

11. Schneider, F. (2011), «Size and Development of the Shadow Economy of 31 European and 5 other OECD Countries from 2003 to 2011», Department of Economics, Johannes Kepler University, Austria, 2011
12. Schneider, F., Shadow Economies and Corruption All Over the World: What Do We Really Know, Institute for the Study of Labor (IZA), IZA DP No. 2315, 2006
13. Schneider, F., Buehn A., Shadow Economies and Corruption All Over the World: Revised Estimates for 120 Countries, University of Linz, Austria; Technische Universität Dresden, Germany, 2009
14. World Economic and Social Survey: In Search of New Development Finance 2012 United Nations edition, Department of Economic and Social Affairs, UN, New York, USA, 2012
15. www.minfin.bg.
16. www.epp.eurostat.ec.europa.eu.
17. www.nsi.bg.
18. <http://www.vitosharesearch.com/artShow.php?id=5486>.
19. <http://www.csd.bg>.
20. http://www.nationsonline.org/oneworld/third_world.htm.
21. <http://bnr.bg/sites/horizont/Shows/Current/BeforeEveryone/Economy/Pages/2710cid.aspx>.
22. <http://profit.bg/news/Tax-Research-UK:-40-siva-ikonomika-v-Bulgariya//nid-88658.html>.
23. <http://www.taxresearch.org.uk/Blog/reading/>
24. <http://www.bica-bg.org/index.php?id=1077&lang=BG>.
25. http://www.nationsonline.org/oneworld/third_world.htm.
26. www.csd.bg/fileSrc.php?id=10423.